

ЕТАПИ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Віктор Очеретянко
(Хмельницький)

ПОЛІТИЧНА ЦЕНзуРА В СИСТЕМІ КОНТРОЛЮ ЗА ОСОБИСТІСТЮ ТА СУСПІЛЬСТВОМ

До 80-річчя створення радянської цензури

Історія та функціонування органів політичної цензури як в СРСР в цілому, так і в Україні зокрема тривалий час залишалися однією з закритих тем, практично недоступною для дослідників. Навіть самого поняття цензури немовби не існувало. Так, в більшості енциклопедичних та монографічних видань безапеляційно стверджувалось, що «Велика Жовтнева соціалістична революція знищила царську і буржуазну цензуру, а для додержання державної і військової таємниці створила певні свої норми політичної і революційної пильності»¹.

Заради справедливості необхідно відзначити, що сам по собі інститут цензури зовсім не новий, органічно сформований ще в епоху середньовіччя. Причому не можна не погодитись з І.М.Чирськовою, яка твердить, що він завжди залишався дієвим засобом впливу на добір, зберігання, розповсюдження та споживання соціальної інформації. Такими ж незмінними залишались і функції цензури – контроль, охорона, санкція, регламентація, репресія, але значення їх змінювалось в часі, в залежності від політичної кон'юнктури². Тому в різні часи табулювались ті чи інші проблеми, факти, особистості, замовчувались цілі історичні періоди.

На формування політичної цензури в СРСР вплинув ряд факторів – насадження та панування офіційної ідеології, рішуча непримиримість до інакодумства, прагнення до політичної й ідеологічної одноманітності, класовий підхід в оцінці будь-якої соціальної інформації, продукту різної за своїм спрямуванням інтелектуальної праці.

В зв'язку з цим під жорстким контролем цензури постійно перебували засоби масової інформації, функціонування видавничих та поліграфічних організацій, бібліотек, архівів, наукова та творча діяльність інтелігенції.

Аналізуючи основні етапи формування системи політичної цензури, необхідно відзначити, що незважаючи на загальні тенденції, її становлення в Україні мало свою характерну специфіку. Визначена ще в період існування Російської імперії, вона наклала свій відбиток і на радянську політичну цензуру. Йшлося не лише про обмеження реальних можливостей розповсюдження і отримання об'єктивної інформації, а й порушення національних прав народу великої країни, яка в тогочасних офіційних доку-

ментах принизливо іменувалась Малоросією. Сумнозвісний «Валуєвський циркуляр» (1863), наступні законодавчі та нормативні акти обумовили виняткову жорсткість реалізації цензурних вимог в Україні, стали причиною всезростаючої соціальної напруженості. Останнє не могло не викликати стурбованості і заперечення з боку передових діячів української культури, які вбачали в цьому ганебний шлях до виродження нації. Так, висловлюючи свою позицію щодо стану друку в Україні, в зв'язку з переглядом законодавства про цензуру та реформу народної освіти, Б.Д.Грінченко в лютому 1905 р. писав: «Якщо взагалі становище друку в Росії обтяжливе, то становище друку українського зазнає на собі всі наслідки безправ'я, адміністративної сваволі і вимушеного мовчання про найнагальніші питання життя, ...український вже й зовсім позбавлений можливості торкатися яких би то не було питань, здавна обмежений в правах на існування і вже з 1863 р. приречений на викорінення»³.

Приблизно такої ж думки дотримувалась Комісія для складання доповідної записки з питання про цензуру книг на малоросійському діалекті у складі професорів Д.Багалія, Т.Буткевича, О.Білоусова, О.Зайкевича, М.Максименка, Д.Овсянко-Куликовського, О.Раєвського, С.Соловйова, М.Сумцова, М.Халанського, М.Чубинського. В підготовленому ними документі говорилося: «Рада Імператорського Харківського університету з питання про усунення тих обмежень, які з 1863 р. застосовуються до малоросійської мови і малоросійської літератури, вважає своїм моральним обов'язком категорично висловитись про безумовну, історично цілком вже доведену їх шкоду, як для усієї Росії, для її інтелектуального розвитку, так і особливо для Малоросії, в усіх формах її морального життя»⁴.

Докладний список забороненої української літератури в Російській імперії склав відомий український мистецтвознавець, театрознавець П.І.Рулін⁵. Навіть побіжне ознайомлення з цим та іншими аналогічними документами засвідчує, що цензура всіляко намагалася обмежувати доступ до широкого загалу саме тих суспільно-політичних, наукових, літературних творів, в яких розкривалася самотутність українського народу, непересічність його суспільно-політичної думки.

Характерно, що подібні тенденції десятиріччями простежуються і в радянській цензурі, яка серед загальнополітичних, ідеологічних моментів незмінно виділяла момент національний.

Варто відзначити, що навіть у вищому політичному керівництві держави існувала розбіжність щодо необхідності введення цензури та її основних форм. Зокрема, досить негативно ставився до регламентації власної думки народний комісар освіти РСФРР А.В.Луначарський, який називав цензуру не інакше як «...держимордою, яка лише і знає задоволення комизитись, самодурствувати, тягнути і не пускати»⁶.

Різні підходи у ставленні до цензури певним чином позначились і на

шляхах реалізації цієї роботи. Так, тривалий час йшло з'ясування питань щодо конкретних органів, які мали здійснювати цензуру друку, видовищ тощо. Зокрема, в своєму першому варіанті у відповідності з декретом Раднаркому РСФРР, підписаним 28 січня 1918 р. В.І.Леніним, вищим органом цензури став Революційний трибунал друку, створений при Революційному трибуналі. Причому, характеризуючи сам факт його створення, не можна погодитись з думкою ряду дослідників (наприклад, В.В.Ченцова ⁷) про те, що зазначений орган поширював свою діяльність безпосередньо на військову цензуру, виходячи із складностей зовнішньополітичної і внутрішньополітичної ситуацій. Вже в другому пункті декрету чітко і недвозначно говорилося, що до компетенції Революційного трибуналу друку підлягали «злочини і вчинки проти народу, здійснені шляхом використання друку». До них серед іншого відносилися будь-які повідомлення неправдивих або викривлених відомостей про явища суспільного життя ⁸.

Одночасно з цим Революційний трибунал друку наділявся надзвичайно широкими повноваженнями і правом визначати такі покарання: 1) штраф, 2) громадський осуд, 3) тимчасове або остаточне призупинення видань, 4) конфіскація майна друкарень або органів друку, 5) позбавлення волі, 6) виселення з столиці або певних місцевостей республіки, 7) позбавлення винного всіх або деяких політичних прав ⁹.

Організація Революційного трибуналу друку аж ніяк не призупинила пошуку форм загального контролю за засобами масової інформації, виданнями, документами державних установ і приватних осіб. Яскравим свідченням цього стала підготовка положень, дія яких поширювалась і на територію України, що перебувала під контролем органів радянської влади. Наприклад, 21 червня 1918 р. було схвалено і оприлюднено «Положення про військову цензуру газет, журналів і всіх творів друку». У відповідності з ним здійснення військової цензури покладалося на військово-цензурне відділення при оперативному відділі Народного комісаріату у військових справах, а також місцевих цензорів при окружних, губернських і повітових військових комісаріатах, де існували органи друку ¹⁰.

Окремі вимоги зазначеного документа конкретизувалися в «Положенні про військову цензуру», схваленому 23 грудня 1918 р. Ним, зокрема, визначалася і структура органів військової цензури, яка включала в себе: а) Військово-цензурний відділ Реєстраційного управління Реввійськради Республіки, б) військово-цензурні відділення при відділах військового контролю округів, в) військово-цензурні пункти при відділеннях військового контролю губернських військових комісаріатів, де такі виявлялись необхідними, г) місцеві військові цензори...» ¹¹.

На створені у відповідності з цим «Положенням» органи покладалися такі функції: а) попередній огляд всіх контрольних екземплярів друку, малюнків, фотографічних і кінематографічних знімків, визначених до випуску в світ і в яких повідомлялися відомості військового характеру, б) перегляд

у вигляді контролю всіх випущених у світ видань, а також кіно-фотопродукції, в) попередній перегляд запропонованих до публікації наказів, офіційних повідомлень тощо, які містили військові відомості, г) перегляд міжнародних, а при необхідності внутрішніх поштових відправлень і телеграм, д) перегляд зазначених матеріалів, що перевозилися через кордони, контроль за переговорами по міжміському телефону¹².

Якщо на перших порах діяльність органів військової цензури зосереджувалась в першу чергу на контролі за інформацією військового характеру, то з часом функції органів військової цензури значно розширились, причому останні за своїм підпорядкуванням передавалися до Всеросійської надзвичайної комісії, а також повністю підлеглий Всеукраїнській надзвичайній комісії. Так, в «Положенні про військову цензуру ВНК», підписаному 13 жовтня 1921 р. В.І.Леніним, говорилося, що метою діяльності органів військової цензури є не лише «збереження військової таємниці», а й запобігання розголошенню відомостей про злочинну діяльність шпигунських контрреволюційних сил і захист *політичних, економічних і військових інтересів* (курсив наш. – Авт.)¹³. Таким чином, значною мірою розширювалось коло суспільної інформації, яка підлягала контролю органами військової цензури. Схвалене Раднаркомом положення лише юридично зафіксувало реорганізацію органів військової цензури, яка практично розпочалася значно раніше, у відповідності з наказом ВНК № 140, розісланим на місця в березні 1921 р.¹⁴

Вироблення нових підходів в справі цензурної політики обумовило створення нових відповідних органів. Так, центральними органами стали підвідділ військової цензури інформаційного відділу ВНК, а також відповідний підрозділ Всеукраїнської надзвичайної комісії. Безпосередньо на місцях створювались відділення військової цензури і цензурні пункти при губернських надзвичайних комісіях і особливих відділах військових частин і з'єднань¹⁵.

Яскраве уявлення про організацію місцевих органів військової цензури дає нещодавно опублікований звіт Катеринославської губернської надзвичайної комісії за 1 січня 1920 р. – 1 листопада 1921 р. З нього довідуємось, що до Катеринославського губернського цензурного відділення друку, переданого у відповідності з розпорядженням ВУНК №17247 з підпорядкування Управління польового штабу РВР, надходила вся без винятку друкована продукція, яка переглядалася в два етапи – у вигляді гранок і вже готових до виходу в світ контрольних номерів¹⁶. Характерно, що подібний порядок зберігся в радянських органах цензури аж до кінця 80-х рр.

Про обсяги діяльності створених органів військової цензури при губернських надзвичайних комісіях свідчать ось які показники. Лише в жовтні 1921 р. Катеринославським губернським військово-цензурним

відділенням друку було переглянуто 10 періодичних видань, 14 неперіодичних видань (крім об'яв, відозв тощо), 12910 одиниць літератури, виявлених у репатріантів, 26760 фотографій і планів, 212 різних документів, 338 портретів, 103 альбоми, 43 негативи, 34 збірники нот, близько 2 тисяч приватних листів¹⁷.

Вже навіть побіжний огляд кола видань, які підлягали контролю, переконує в тому, що завдання органів військової цензури сягали набагато далі ніж збереження політичних, економічних і військових таємниць. Це обумовило їх нову реорганізацію. Відповідно до постанови Раднаркому РСФРР від 21 грудня 1921 р. затверджувалось «Положення про політичний контроль». На його основі служба військової цензури ліквідовувалась і створювались відділи, відділення і пункти політичного контролю при секретно-оперативних підрозділах центральних і місцевих органів надзвичайних комісій. У повітах політконтроль здійснювали безпосередньо уповноважені надзвичайних комісій¹⁸. Характерно, що зазначена структура органів цензури, зважаючи на розширення напрямків їх роботи, довго не протрималась. Вже 22 березня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) визнало за доцільне зосередити всі напрямки цензури в Народному комісаріаті освіти¹⁹. Незабаром 6 червня 1922 р. було остаточно схвалене «Положення про Головне управління у справах літератури і видавництва (ГОЛОВЛІТ)». На нього покладалося:

а) попередній перегляд всіх призначених до опублікування або розповсюдження творів як рукописних, так і друківаних, видань періодичних і неперіодичних, знімків, малюнків, карт тощо;

б) видача дозволу на право видання окремих творів, а також періодичних і неперіодичних органів;

в) створення списків творів, заборонених до продажу і розповсюдження;

г) видання правил, розпоряджень і інструкцій у справах друку, видавництва, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів.

Положення окреслювало і коло видань, які від початку заборонялися до публікації і розповсюдження. Серед них література, що містила агітацію проти радянської влади, розголошувала військові таємниці, збуджувала громадську думку шляхом викладення неправдивих відомостей²⁰.

Аналізуючи наведений документ, не можна не помітити розпливчастості певних положень. Наприклад, під літературу, що «містить агітацію проти радянської влади», могло підпадати і на практиці підпадало широке коло інформаційних, літературних та інших матеріалів. В такому випадку їх долю визначала суб'єктивна думка цензора.

Якщо наведене «Положення» містило лише загальні поняття, то прийнята після цього інструкція Головліту місцевим органам вже не приховувала справжніх завдань радянської системи цензури, яка мала здійснювати контроль за будь-якою інформацією з точки зору «військової,

політичної, ідеологічної тощо». Тут же містився перелік питань, який мав враховуватись при видачі дозволу на розповсюдження будь-якої літератури та інформації. Він полягав:

а) в недопущенні до друку відомостей, що не підлягають розголошенню (у відповідності із затвердженим переліком);

б) в недопущенні до друку статей, які мають ворожий характер щодо Комуністичної партії та радянської влади;

в) в недопущенні всякого роду друкованих творів, через які проводиться ворожа ідеологія в основних питаннях (суспільства, релігії, економіки, національного питання, сфери мистецтва тощо);

г) в недопущенні бульварної преси, порнографії, сумнівної реклами тощо;

д) у вилученні з статей найбільш гострих місць (фактів, цифр, характеристик), що компрометують радянську владу і Комуністичну партію²¹.

Цілком очевидно, що в інструкції виявились прагнення владних структур до використання політичної цензури як одного із засобів ствердження моноідеологічного інформаційного простору, проведення офіційної лінії в усіх сферах духовного життя радянського суспільства. Характерно, що схвалення «Положення» про Головліт та наступних документів значною мірою увійшло в протиріччя з існуючою Конституцією. На це в своєму листі заступникові Голови Ради Праці та Оборони О.І.Рикову від 22 червня 1922 р. звернув увагу уповноважений Наркомосу УСРР при Наркомосі РСФРР Гадзинський, який писав: «В Положенні про Головне управління у справах літератури і мистецтв * «Главліт», надрукованому в газеті «Известия ВЦИК» від 23/VI-22 р. за Вашим підписом є стаття, в якій деякі абзаци не відповідають основним положенням Радянської Конституції, що стосуються необ'єднаних комісаріатів радянських республік, зокрема в даному випадку, стосовно Наркомосу України, як, наприклад редакція положення 7 пропонує організувати Головне Організаційне Управління на місцях в Києві, Одесі і Харкові, які рахуються за необ'єднаним Комісаріатом освіти України. Беручи до уваги, що НКО УСРР за своїм становищем працює цілком самостійно, цей абзац є великою фактичною і політичною помилкою, яка взагалі може бути зрозумілою в небажаному для нас світлі і створити непотрібний настрій в колах, що дуже уважно слідкують за кожним політичним кроком радянської влади»²².

Позицію Наркомосу України певним чином підтримувало політбюро ЦК КП(б)У, яке своєю постановою від 29 червня 1922 р. рекомендувало уважніше вивчити це питання і вирішити в радянському порядку²³.

Очевидно, що думка НКО УСРР, підтримана вищим політичним керівництвом республіки, знайшла своє розуміння Ради Праці та Оборони, оскільки, вже в середині 1922 р. у складі Наркомосу України утворилося

* Так у документі.

Головне управління в справах друку, підпорядковане не московському керівництву, а безпосередньо колегії НКО УСРР²⁴. Управління створювалось на базі сформованого ще в 1920 р. відповідного підрозділу Головополітосвіти, який займався питаннями контролю за виданнями.

Доцільно відзначити, що створення Головліту аж ніяк не обмежувало компетенцію органів політконтролю Всеукраїнської надзвичайної комісії, реорганізованої згодом в Державне політичне управління УСРР.

Як справедливо зауважує В.Ченцов, їх функції залишалися надзвичайно широкими. Так, на середину 1920 р. працівники політконтролю виконували такі обов'язки вели контроль за друкарнями, книжковими складами, магазинами та іншими підприємствами, що видавали і розповсюджували друковані видання, переглядали всі друковані видання, топографічні карти, фотографії, кінострічки, поштові марки, що вивозились за кордон і ввозились в республіку, здійснювали нагляд за театрами, кінематографом, цирком та іншими видовищними підприємствами²⁵. Причому керівництво органів ДПУ у своїх внутрішніх документах орієнтувало місцеві органи на пріоритетність чекістських методів роботи поряд з безпосередньою практичною діяльністю Головліту. Вищеназваний нами автор у своїй оригінальній праці наводить циркулярний лист Політконтролю ДПУ УСРР від 21 листопада 1923 р., в якому говорилося: «В умовах НЕПу, який дав деякі легальні можливості непролетарським елементам, існує дві точки зору на боротьбу з ворогом і на ідеологічному фронті точка зору побиття ворога по лінії агітаційно-видавничій, т.зв. літературна форма, і боротьба по чекістській лінії. Досвід показав, що остання форма боротьби найбільш життєва... Отже, робота ПК повинна спрямовуватися в русло систематичного висвітлення діяльності преси і видовищ. Два методи звіти й агентурний шлях. Необхідно діяти політично тактовно...»²⁶.

Таким чином, на початку 20-х років в Україні паралельно існували два органи цензури – в системі Наркомосу та Держполітуправління УСРР. Причому повноваження і засоби впливу у останнього були значно ширшими.

Спроба поєднати зусилля цих органів була зроблена в інструкції Головліту й місцевим органам, схвалений в червні 1922 р. Так, нею передбачалося, що до керівництва Головліту мали входити завідуючий, два його помічники, а також представники Реввійськради республіки та органів ДПУ. Аналогічним чином формувалися і місцеві органи цензури²⁷.

Створення республіканських органів цензури аж ніяк не означало їх самостійності щодо публікації окремих видань, розповсюдження тієї чи іншої інформації. З утворенням СРСР всі питання, пов'язані з цензурою, вирішувались союзним керівництвом, доводячи на місця лише офіційну точку зору. Яскравим прикладом цього може бути циркуляр союзного Головліту всім гублітам, обллітам та головлітам республік про

координацію роботи центральних і місцевих органів в отриманні дозволу на видання від 25 травня 1925 року²⁸. В ньому вказувалось на необхідність вироблення загальних правил для всіх органів цензури, скоординованість їх дій. Очевидно, що вжиті заходи не відповідали всім вимогам, які висувались вищим політичним керівництвом перед органами цензури. В зв'язку з цим в 1930 році була проведена реорганізація головлітів в усіх союзних республіках. В результаті чого їм надавалось, крім уже визначених функцій, право на відкриття видавництва, безпосереднього контролю за їх діяльністю тощо. Одночасно з цим створювався інститут уповноважених Головліту при всіх державних і громадських видавництвах, радіотрансляційних мережах, телеграфних агентствах, поштамтах і митницях²⁹.

З метою підвищення відповідальності уповноважених Головліту 19 липня 1931 р. всім головлітам союзних і автономних республік був розісланий спеціальний циркуляр, який суворо регламентував «дозвіл до друку антирадянських видань або матеріалів, що викривляють радянську дійсність», а також «друк відомостей, що носять секретний характер». За подібні упущення в роботі встановлювалась відповідальність уповноважених Головліту в судовому та партійному порядку³⁰.

Незважаючи на організаційне та кадрове зміцнення республіканського та місцевих органів Головліту, посилення їх контролю за підготовкою та розповсюдженням інформації, виданням літератури, комплектацією фондів бібліотек, їх діяльність викликала незадоволення Головліту НКО РСФРР, який в кінці 20-х – на початку 30-х років повністю перебрав на себе функції загальносоюзного органу. Інформуючи про діяльність республіканських головлітів політбюро ЦК ВКП(б), начальник Головліту НКО РСФРР Б.Волін в своєму листі від 9 квітня 1933 р. писав: «В інших союзних республіках цензура – безпритульна, якісно вкрай незадовільна (наприклад – Білорусія), на Україні – не набагато краще немає людей, а деякі області України й взагалі не мають органів цензури. Але ж всі наші союзні республіки – прикордонні, що не може не викликати тривоги, зокрема, і, особливо в плані розголошення держтаємниць і виявлення нацдемократичних тенденцій».

Виходячи з цього, Б.Волін пропонував уніфікувати військову, іноземну, а також ідейно-політичну цензуру, створити на базі Головліту РСФРР Об'єднаний Головліт при Раднаркомі СРСР (або ЦВК) з Головлітами союзних республік, підпорядкованими республіканським Раднаркомом або ЦВК³¹.

Як видно з документів, створення такого союзного органу тривалий час не вирішувалось, оскільки 17 листопада 1939 р. Головліт РРФСР знову поставив перед відділом агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) питання про створення єдиного централізованого органу цензури при РНК СРСР. В його листі серед іншого вказувалось: «Якщо в РРФСР органи цензури були

узаконені спеціальним Положенням про Головліт, затвердженим РНК РСФРР 6 червня 1931 року, то в усіх останніх 10 союзних республіках немає одноманітності у визначенні місця цензури в системі державних органів. В одних республіках органи цензури за аналогією з РРФСР знаходяться при наркомосах, в інших (наприклад, Казахстан), вони знаходяться при РНК союзних республік».

Головліту СРСР як такого не існує, його функції виконуються Уповноваженим РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці Уповноважений РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці має в своєму розпорядженні згідно з Положенням, затвердженим РНК СРСР від 4 листопада 1933 р., апарат лише з 2-х відділів: іноземного і військового. Для керівництва такими напрямками робіт, як контроль за технічною, сільсько-господарською і художньою літературою, матеріалами радіомовлення, проведеннями вилучення політично-шкідливої літератури, підбір і підготовка кадрів Уповноважений РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці апарату не має і здійснює ці функції через апарат Головліту РРФСР³². Виходячи з цього, як і в попередньому випадку, пропонувалось утворити єдиний централізований орган цензури при РНК СРСР. Разом з тим подані пропозиції не знайшли своєї підтримки вищого політичного керівництва країни, яке вважало існуючу структуру цілком достатньою для вирішення відповідного кола питань. Реалізувати на практиці зазначені пропозиції вдалося майже через три десятиліття – в 1966 році³³.

Таким чином, протягом 20–30-х років поступово сформувалася структура органів політичної цензури, яка спиралася на відповідні підрозділи Народного комісаріату освіти та спецслужб. Виходячи з рішень вищого політичного керівництва країни і республіки, вони, незважаючи на певну розпорошеність, здійснювали щільний контроль за найрізноманітнішими сферами духовного життя суспільства.

Примітки

¹ Давидян И., Козлов В. Частные письма эпохи гражданской войны. По материалам военной цензуры // Неизвестная Россия XX век. – Т. 2. – М.: Историческое наследие, 1992. – С. 201-202.

² Чирскова И.М. Цензурная регламентация исторической науки в России второй половины XIX века // Вестник Российской академии наук. – 1998. – Т. 68. – № 1. – С. 62.

³ Центральний державний архів – музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 2.

⁴ Записка по вопросу о цензуре книг на Малорусском языке // Вісник книжкової палати. – 1996. – № 3. – С. 4.

⁵ ЦДАМЛМ України. – Ф. 90. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 1, 2.

⁶ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: Роспеп, 1997. – С. 12.

⁷ Ченцов В.В. Табу – на думку, заборона – на слово // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12.

-
- ⁸ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – С. 28.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Там же. – С. 29-30.
- ¹¹ Там же. – С. 32.
- ¹² Там же. – С. 31.
- ¹³ В.И.Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917 – 1927–). М.: Политиздат, 1987. – С. 319.
- ¹⁴ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровськ: Дніпро, 1994. – С. 100.
- ¹⁵ Ченцов В.В. Табу – на думку... – С. 13.
- ¹⁶ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 101.
- ¹⁷ Там же. – С. 102.
- ¹⁸ Ченцов В.В. Табу – на думку... – С. 13.
- ¹⁹ В.И.Ленин и ВЧК (1917-1927). Сборник документов. – С. 570.
- ²⁰ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – С. 35-36.
- ²¹ В.И.Ленин и ВЧК (1917-1927). Сборник документов. – С. 257.
- ²² История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – С. 37.
- ²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 29. – Арк. 101.
- ²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 926. – Арк. 6.
- ²⁵ Ченцов В.В. Табу – на думку... – С. 13.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – С. 258.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Собрание узаконений РСФСР. – 1930. – № 50. – Ст. 599.
- ³⁰ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – С. 286-288.
- ³¹ Там же. – С. 297-298.
- ³² Там же. – С. 317-318.
- ³³ Державний архів Російської Федерації. – Ф. 9425. – Оп. 2. – Спр. 432. – Арк. 1.